"नवाङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गी करोतु" अनन्ताभपण्डितः

नवान्न न० कर्म० । नूतनान्ने तत् प्राप्यतयाऽस्त्यस्य अच् । नवान्नागमकाले तन्निमित्तकश्राद्धादिकं श्राद्धविवेके उक्तं यथा विष्णुधर्मोत्तरे "व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ! । नवावाप्तौ महाराज ! विना-श्राद्धं कथञ्चन । पौषमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ! । प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी । एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः"। व्रीहिः शरत्प्रकाश्यं तत्रैव व्रीहिशब्दस्य रूढत्वात् । अन्यथा व्रीह्यपचारे शालिप्रतिनिधिविधानदर्शनं पृथगुपादानञ्च नोपपद्येत यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "यद्योक्तवत्स्वसम्पत्तौ श्राद्धं तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः" । "व्रीहयः शालयोमुद्गा गोधूमाः सर्वपाश्चिताः" । यवाश्चौषधयः सप्त विपदोघ्नन्ति धारिताः" । वामनपुराणे "हविषा संस्कृता ये तु यवगोधूमशालयः । तिलमुद्गादयोमाषा व्रीहयश्च प्रिया हरेः" अतएव कामधेनुकृता आश्विनमासीयतिथिकृत्ये नवान्नश्राद्धविषयं ब्रह्मपुराणवचनं लिखितं यथा "शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं शालि सुशोभनम् । गच्छेत् चेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्" इत्यभिधाय "तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा" इत्यस्यादेव वचनात् शुक्लपक्ष एवैतत् श्राद्धम् । हविषे व्रीहिपाकनिमित्तं श्राद्धं न स्यादिति चेन्न स्यादेव नवान्नागमनिमित्तन्तु तत् स्यादेवेति ब्रूमः"

आ० त० रघु० उक्तं यथा

अथ नवान्नश्राद्धम् । शातातपः "नवोदके नवान्ने च स्टहप्रच्छादने तथा । पितरः स्टृहयन्त्यन्नमष्टकासु नवासु च" । नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रास्थरवाविति यावत् "आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" इति ज्योतिर्वचनात् रविचारेण रविगत्या । "प्राट्टकाले समायाते रौद्रे ऋक्षगते रवौ । नाड़ीवेधसमायोगे अक्षयोगं वदाम्यहम्" इति रुद्रयामलाच्च । रौद्रमार्द्रा । नवान्ने नवान्नागमे अत्र "नक्षत्रग्रहपीड़ासु दुष्टस्वप्नावलोकने । इष्ट्वा श्राद्धानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा" इति विष्णुपुराणाद्यक्षमाण्यवक्तृतरवचनेषु नवान्नस्तुतेर्नवान्नागमत्वेनैव निमित्तत्वं ज्ञायते । अमावास्यास्त्रिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्द्ध कृष्णत्रयोदशी व्रीहिशस्यपाकौ च "एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते" इति विष्णुवचनं नवान्नागमश्राद्धस्यैव व्रीहियवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं यवादिधान्यस्योदासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः । "शरद्वसन्तयोः केचिद्वयवत्वं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकौ वर्षिनः स्मृतः" इति छन्दोगपरिशिष्टे व्रीहिप्राप्तिप्रा नवशस्येष्टौ शालिविधानाद्यवस्तुतुल्यन्यायात् श्राद्धेऽपि तथा कल्पनात् । "हविके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् । धनुषि यत् कृतं श्राद्धं कृष्णनेत्रासु रात्रिषु । पितरस्तत्र स्टृह्यन्ति नवान्नाभिप्रकाङ्क्षिणः" इति वराहवचनाच्च । श्यामाकौ व्रीहिविशेषः । वर्षी वानप्रस्थः । अपरे कृष्णपक्षे धनुषि धनुःस्थार्के । "पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः । भक्षेत्कृष्णान्तरे रोगी पितॄणां नोपतिष्ठते" इति मोजराजवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च सौरपौषवत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्यात् । अत्र धनुर्गतपर्य्युदासात् यवश्राद्धस्यस्वकालपर्य्यन्तं माघफाल्गुनवैशाखेष्वपि नवान्नश्राद्धं कार्यम् "एवमागमियागीयमुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः । यदागमिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि" हरिहरपद्धतौ तथादर्शनात् । अधस्तनः इत्यवधारणे व्यवहारः । अन्तरालवत् मध्यकालस्येव । वस्तुतस्तु उत्तरक्रियामुख्यकालं विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव पूर्वक्रिया कर्त्तव्या । "संस्कारा अतिपत्तेरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । कृत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः" इति छन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारातिपाते तथा व्यवहारात् । अतएव श्राद्धविवेकेऽपि धनुषः पर्युदासान्माघादिरिति सामान्यत उक्तम् । एवं यवश्राद्धमपि हरिशयनात् पूर्वं कर्त्तव्यम् "नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्दने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्" इति ज्योतिर्वचनात् "न च सुप्ते जनार्दने" इति आश्विनशुक्लपक्षेतरम् आश्विनाधिकारे "शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं शालि सुशोभनम् । गच्छेत् चेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्" इत्यभिधाय "तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा" इति ब्रह्मपुराणात् । सुशोभनेता प्रापकोयासां रात्रीणामिति व्युत्पत्त्या नक्षत्रान्तरित्यनेनाज्ञविधानात् तत्पदं सिद्धम् । ततश्च कृष्णशिरः-